

19. ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 698.
20. ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 704.
21. ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 705.
22. ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 952.
23. ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 1004, арк. 5-11.
24. ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 1005, 310 арк.
25. ЦДІАЛ України, ф. 131, оп. 1, спр. 379.
26. ЦДІАЛ України, ф. 131, оп. 1, спр. 810.
27. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie.– Lwów, 1873.– Т. 4.
28. Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie (1388-1783) / Wydaw Andrzej Janeczek. – Poznań-Warszawa, 2005. – Т. 1. – 452 s.; Т. 2 – 295 s.
29. Arłamowski K. Dzieje przemyskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce / Kazimierz Arłamowski. – Przemysł, 1931. – 252 s.
30. Bąkowski K. Dawne cechy krakowskie / Klemens Bąkowski. – Kraków, 1903. – 154 s.
31. Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe z czasów Polski przedrozbiorowej / Łucja Charewiczowa. – Lwów, 1929. – 196 s.
32. Farr J. Artisans in Europe: 1300–1914 / James Farr. – Cambridge, 2000. – 302 s.

УДК 94(477) «15»

Андрій Гурбик

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ В СІЛЬСЬКОМУ САМОВРЯДУВАННІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В КОНТЕКСТІ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ XVI СТ.

У статті розглянуто еволюцію інститутів сільського самоврядування на українських землях в контексті впровадження заходів аграрної реформи XVI ст. Відзначено узаконення повноважень війтів та лавників згідно положень «Устави на волоки» 1557 р. та здійснення їх практичного урядування.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, аграрна реформа, війти, лавники, тивуни, отамани, старці.

В статье рассмотрена эволюция институтов сельского самоуправления на украинских землях в контексте проведения аграрной реформы XVI в. Отмечено узаконивание полномочий войтов и лавников согласно положениям «Устава на волоки» 1557 и осуществления их практического управления.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, аграрная реформа, войты, лавники, тивуны, атаманы, старцы.

The article deals with the evolution of rural government institutions in the Ukrainian lands in the context of the implementation of agrarian reform XVI. Noted legitimize the authority to vijty and lavnyky under the provisions of «Charter» in 1557 and the implementation of practical governance.

During the agrarian reform to some extent changed the position of villages administration on the Ukrainian lands. Starting from the middle of the XVI century documents record led many reformed village elder, appointed under the «Charter» 1557 grand auditors at the formal consent of local communities. Reform introduced viytivstva that included several neighboring rural communities. Viyty in these cases occupied an intermediate position between the leaders of individual communities (vijty, lavnyky, tyvuny, chiefs, elders) and the government grodskii. «Charter» clearly regulated rights and obligations viytivsko-lavnychyh governments and allowed to come to enjoy a certain parcel of land without taxes. In general, the Institute viytivstva increasingly dualistic nature. On the other hand, come in, like the reform, defended the interests of their community, and on the other, gradually turned into officials princely administration, its lowest level.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, agrarian reform, vijty, lavnyky, tyvuny, chiefs, elders.

Аграрна реформа, яка розпочалася на литовських, білоруських та українських землях Великого князівства Литовського (ділі – ВКЛ) у першій половині XVI ст., справила кардинальний вплив на не лише на розвиток виробничих аграрних відносин, але мала й відчутні наслідки в соціальній сфері. Основні заходи реформи були досить динамічно проведені у великокнязівських помістях Литви, західної і центральної Білорусії та в деяких західних регіонах України. Вважається, що основний етап реформи завершився вже у 60-і рр. XVI ст. Особливо результативним були перші після прийняття «Устави на волоки» 1557 р. кілька років, впродовж яких лише в столових маєтностях великого князя було поміряно понад 57 тис. волок (1,2 млн. га землі), а на загал у перший період реформи ревізори переміряли близько 2 млн. га земельних наділів. Хоча у межах приватних володінь магнатів та шляхти ВКЛ реформа була помітно пролонгована у часі. Зокрема, на власне литовських землях реформування шляхетських помість тривало практично до кінця XVI ст., а в східнобілоруських волостях ВКЛ поміра відбувалася до середини XVII ст. На українських землях, які після Люблінської унії 1569 р. відійшли до Польщі, введення волочної системи не було перерване й здійснювалося надалі. На Правобережній Україні реформування земельного устрою відбувалося також у другій половині XVI ст., а в першій половині XVII ст. спроби введення волочної системи були зафіксовані на Лівобережній Україні (Чернігівщині, Ніжинщині, Стародубщині) [29; 30]. І хоча, різним аспектам, регіонам та періодам аграрної реформи в Україні було

присвячено чимало праць, переважна їх більшість концентрувалася на реформуванні аграрних та фіскальних виробничих відносин. А тому актуальним залишається вивчення впливу реформаторських заходів у сфері місцевого самоврядування.

Відомо, що в дореформенний період на чолі селянських урядів в Україні стояли сільські старости, які в документальних матеріалах іменувалися старцями, отаманами, війтами, тивунами, інколи десятниками. Інститут сільських старців у досліджуваний період був зафіксований на Волині, Київщині та в селах руського права Галичини [1; 6; 10, С. 140-142, 215-216, 250-251; 23, С. 8, 78, 114; 24, С. 12; 25, С.80; 26, С. 116]. Тивуни в ролі представників громадської адміністрації переважно зустрічалися в селах Володимирського та Луцького повіту Волині, більшості староств галицьких земель, фрагментарно на Київщині [10, С. 11-116; 15, С. 203, 248; 16, С. 46, 83, 214; 17, С. 104, 160, 226, 260, 318, 349; 27, С. 2, 67; 28, С. 66, 200]. Інститут отаманства побутував в даний період практично в усіх українських землях – на Поділлі, Київщині, Волині й Галичині [18, С. 66, 74; 15, С. 13-18, 32-36, 60, 124, 159, 202, 239; 12, С. 105, 117-122, 147-152; 13, С. 1-3; 32]. Важливо зазначити, що в Галичині, поряд із сільськими громадами на руському праві, існували також поселення на німецькому та волоському праві. У перших громадах керували солтиси і війти, а у волоських селах – князі та крайники [34, С. 72-73].

Очільники громад обиралися головами дворогосподарств (дворищ, димів) щорічно на загальних зборах. Хоча з кінця XV ст. ця практика зазнає певних змін. Дедалі частіше демократичні вибори підмінялися призначенням старост великокнязівським представником або власником села. Та попри цю тенденцію, навіть у середині XVI ст. великокнязівська влада наказувала своїм ревізорам призначати керівників сільського урядування за згодою рядових членів громади. Зокрема, «Устава на волоки» 1557 р. постановляє: «Ревизором дознавши вину и неслушную справу его [очільника села], и, того скинувши войта, иньшого уставити мужа тое же волости неподозренного [благонадійного. – А.Г.] на которого подданые зволят [погодяться. – А.Г.]» [3; 4; 9, С.73-74]. Важливо відзначити, що позбавити війта його посади могли лише великокнязівські ревізори. Місцеві ж повітові органи влади такого права над війтами не мали, а могли лише притягнути до суду: «А войта вряду о всякую вину судити, только войтовства у него не отнимати», – зазначалося в «Уставі» 1557 р. [9, С.73-74]

Підтвердження цьому знаходимо й у документальних матеріалах. Так, у 1563 р. королеві Боні «жалелся войт Лепесовский Ян Хотимовский о том иж дей он за розказаньем короля... в повете Кременецком за Горыню на Болохове осадило некоторые певные села и тепер дей еще осаживает за которые дей працы свои... в tych же там селах через него осажено войтом быти сподевал». Але за теперішнього старости кременецького пана Петра Семашка останній «нет ведома для которое причины на него ся звзвинуши с mocy и справы его войтовское тые села вынял [вилучив] и ту владность его... от него отнявши служебнику есы своему Семену поручил». Дізнавшись про це, королева Бона наказала кременецькому старості: «Приказуем тебе... иж бы есы ему тые все села на Болохове, которые через него там осажены суть опять в справу его подал и ему над ними тое владности войтовское... не заборонял» [3]. Наведений документ свідчив не лише про свавілля місцевих урядовців щодо призначених війтів, а й про те, що останнім іноді діставалися незаселені території, де необхідно було «осаджувати» селян на пустому місці («сирому корені»).

У скрутних ситуаціях керівники громад могли звертатися за роз'ясненнями та з певними проханнями та скаргами до верховного правителя ВКЛ. Останній, у свою чергу, в міру необхідності надсилав листи на ім'я сільського старости. Так, у 1565 р. Сигізмунд II Август в листі «войтам, слугам путным и всем подданым» села Кокорева сповіщав: «Дали тот фолварк наш замка Кременецкого Кокорев со всеми вами поддаными нашими пану Деревинскому вы бы о том ведали и... всякое послушанство чинили» [4].

На території сільської громади старости відали практично всіма внутрішніми справами. Враховуючи відносно слабкий зв'язок керівників громад з вищими органами державної влади, сільських старост слід розглядати як представників органів місцевого самоврядування, які у своїй діяльності передусім керувалися інтересами громади і розв'язували різноманітні питання сільського життя згідно з нормами традиційного звичаєвого права. Незначні поточні справи сільські старости вирішували самостійно, щоденно підтримуючи таким чином усталені форми співжиття громадян. Вони розв'язували дрібні конфлікти між господарями, розслідували прості правопорушення, підправляли межі спірних індивідуальних земельних наділів, контролювали дотримання загальнообов'язкової сівозміни на останніх, щоб уникнути потрапи посівів громадським стадом, стежили за елементарним порядком на території громади. Зокрема, слідкували за тим, щоб зайшли люди, в тому числі і родичі членів громади, засвідчувалися місцевим отаманом, а за його відсутності – кимось з членів його сім'ї або сусідами. За це ніс відповідальність насамперед голова дворогосподарства, до якого прибував гість. Причому хазяїн відповідав за поведінку пришельця на території громади [10, С. 360-361].

Сільський староста представляв громаду і в її зовнішніх зносинах з великокнязівськими представниками та окремими панами і шляхтою. Керівник громади організовував вчасну виплату всіх податків та виконання відробітків. Причому часто до його обов'язків входило збирання натуральної та грошової данини і відправка її великокнязівським збирачам податків або володільцю поселення. Приклад цього – податкова діяльність отаманів у селах Житомирського повіту. Зокрема, «Тимош атаман Песецкий» зібрав у 1587 р. зі своєї громади і зберігав у себе в коморі «грошей готовых побору панского коп 20 личбы литовское» [10, С. 175-188].

В міру розростання території громади та збільшення густоти населення, коли на певні землі починали претендувати кілька власників, сільські старости поряд із старшими членами громади, дедалі частіше виступають як свідки при розмежуванні земель третіх власників, а коли зачіпалися територіальні інтереси громад, – як їх представники. Тому в документах XV-XVI ст. часто згадуються «старцы обчие», які встановлюють чи поновлюють границі земель [5; 7, С. 42].

Для вирішення складних справ та розслідування кримінальних злочинів сільські старости організували збори (що і в XVI ст. називалися віче) громади і всіх зацікавлених сторін. Скликали віче, як правило, керівники громади в міру необхідності. Згодом ця ініціатива також переходила до керівників урядів гродських та шляхти. Причому вони збиралися не лише на українських землях у складі ВКЛ, але й Королівства Польського. Протягом XVI ст. поряд з терміном «віче» для означення зборів громади також застосовувалися терміни «копа», «купа», які набули значного поширення не лише на терені практично всієї України, але й на сусідніх білоруських та литовських землях, і використовувалися аж до XVIII ст. [1; 8, С. 211; 15, С. 71; 22, С. 22-23, 140, 145, 452, 454; 33 С. 36-38].

Коли на віче збиралися різні громади, то кожному з них представляв її очільник. Так, на копі в 1570 р. у Володимирському повіті громади сіл Видюти та Мацеєва вимагали взяти участь у зборах «десятника и людей поридубских». У 1571 р. на вічових зборах с. Ремчич Луцького повіту дві частини цього села, які належали різним поміщикам, очолювали «тивон Петрука Демидович» та «Максим Качанович, тивун пана Яцкова». На вічі громад сіл Змуча, Брухович, Велицька та Порська у 1567 р. того ж повіту розслідування злочину організували «Тивон пана Загорського на имя Богдан Триликович» і «Марош Ігнатович... старец князя Корецького», яким належали дві частини села Порська [19, С. 168, 331, 369-370].

На подібних широких віче сільські старости стежили за тим, щоб усі голови дворогосподарств їхніх громад приходили на подібні зібрання. Так, перед початком копі в 1582 р. «старци и все копляне спочатку вчинили меж собою обмову водлуг звычайу и права копного питаючи меж собою старец старца, все ли изо всех сел старци и с подданными панов своих на копу... вышли» [36, С. 124].

На віче громада вирішувала широке коло питань внутрішнього життя, які не міг самостійно розв'язати сільський староста. Важливу їх частину становили справи про розмежування общинних земель та угідь як в середині громади, так і між окремими селами. Багато було справ, пов'язаних з майновими конфліктами, спадковістю та розподілом майна, сімейними спорами. Проте найбільш питому вагу серед справ, що розглядалися на зборах сільської громади, особливо у XVI ст., становили кримінальні справи [1; 12, С. 59-64, 202-205, 211-214, 312-313; 19, С. 12, 19, 39, 300-302].

Рішення на віче приймалися прямою більшістю голосів. Атому, хоча сільські старости й головували на таких зборах, вони не мали переваги у прийнятті тих чи інших рішень. Щоправда вони могли скористатися своїм авторитетом, щоб переконати членів громади ухвалити саме їхню ухвалу.

За своїм майновим становищем сільські старости практично не відрізнялися від основної маси членів громади і нарівні з останніми відбували повинності. Так, на Волині тивуни, отамани й старці користувались однаковими з іншими общинниками наділами землі і сплачували таку ж данину. Зокрема, старець Миц села Козлиничі Луцького повіту, як і 33 інших господарів, у 1578 р. сплатив 30 грошей за рік, тоді як 12 бідніших городників цього ж села віддавали від 3 до 6 грошей. Не вирізнявся розміром сплачуваних податків серед жителів 7 дворич села Кречевичі того ж повіту і їхній старець Тиміш. Війт села Воля Ситна Луцького повіту Данило у 1578 р. нарівні з іншими 14 селянами заплатив 60 грошей (з решти 6 господарств городників і підсусідків надійшло від 1 до 12 грошей). Однак на практиці незначні відхилення іноді траплялися. Так, у 1578 р. старець села Кілки Рябець (Луцький повіт) сплачував найбільшу в селі данину в розмірі 70 грошей, а решта 40 господарів – від 30 до 60 грошей, що певною мірою відображало дещо вищий рівень майнового становища сільського старости. Однак останнє не обов'язково пов'язане з його посадою, а може пояснюватися більшою кількістю робочих рук в господарстві, а, отже, і більшим розміром земельної ділянки. Цікава ситуація спостерігалась у 1545 р. в селі Забороль Луцького повіту. Там з 16 дворич 7 було службових, а 9 – тяглих. Сільський тивун сидів там на одному із службових дворич і разом з іншими шістьма «справлял службу конную» на замок Луцький. А в 1582 р. у селі Митищі того ж повіту функції «тивуна» виконував збіднілий підсусідок Микита [10, С. 110; 20, С. 21, 25-26, 39, 41; 21, С.164].

В міру посилення залежності сільських громад від представників великокнязівської влади, магнатів та шляхти відбувалися також процеси підпорядкування і громадської адміністрації, яка з другої половини XV ст. дедалі більше набувала дуалістичного характеру. З одного боку, сільські старости, як і раніше, відстоювали інтереси своєї громади, а з іншого, набували ознак посадових осіб великокнязівського адміністративного апарату, його найнижчої ланки з окремими функціями контролю і примусу [31]. Юридичне оформлення вказаних процесів знайшло своє відображення в «Уставі» 1557 р., де так описувалися обов'язки сільських війтів: «А служба их то з росказанья врядового людей на роботу теж с цыншы и с платы нашими выгоняти, и при отдаваню платов быти, подданных наших к праву вместо децкого перед урядом ставити, при работах всяких вместо пристава над людьми войтовства своего стояти, при отвоженю овсов и сена з людьми войтовства своего ездити и их огдавати, переоры волок пустых и нанятых, стены границы и копцы на кожний рок меж подданными нашими поправовати и поновляти, а где бы от которого суседа видел копцы албо границы покажоны мает то врядови оповедати» [9, С. 73]. Війти, крім цього, наділялись і певними особистими повноваженнями примусового характеру: «а судити вряду подданных о всем дня торгового, кроме причины кровавое и кгвалтовное, о такой вине коли ж колвек повелить уряд ставити к праву подданного войт повинен». Якщо селяни виявляли непокору війту, їх викликали в уряд гродський і змушували оплачувати діяльність децького: «а который бы с подданных войта послушен не был, а за позванием его перед урядом не стал по такового своевольного вряд децкого послати мает, и от непослушного децкованья [спеціальна виплата. – А.Г.] на мило в обе стороны грош» [9, С. 73]. Особливо «Устава» відзначала роль війта як захисника інтересів підданих: «а при суде войту быти и справедливости подданому допомагати, вин наших [список заборгованостей підданих перед великокнязівськими урядниками на місцях. – А. Г.] ведомость мети и ревизором оповедати» [9, С. 73].

Як бачимо, вїйти надїлялися певними функціями державних службовців, вони були зобов'язані співпрацювати з великокнязівськими урядовцями на місцях і водночас відстоювати інтереси своїх підданих. На цій останній функції вїтїв наголошувалося особливо: «Того стеречи абы врьад вин и пересудов над уставу не брал, а естли бы за мовенем его врьад того не перестал мает то вoit ревизору оповїдати» [9, С. 73].

З метою заохочення до добросовісного виконання своїх обов'язків сільських старост починали звільняти від сплати податків. Це було своєрідною формою оплати праці керівників сільських громад і водночас робило їх залежними від місцевих урядів. У середині XVI ст. на тих українських землях, де проводилася волочна поміра, «Устава» 1557 р. передбачала, що «на селах войтове мають мети по одной волоце вольной [від оподаткування. – А.Г.].» Ця вказівка виконувалася на практиці. Зокрема, вїйти волинських сіл Нижча Вілія, Шпиколоси, Плашевка, Сапонове і Жолоб Кременецького повіту (1563 р.) мали по одній вільній від чиншу волоці землі. Проте у прийнятій 20 жовтня 1557 р. поправі вже вказувалося: «Войты тяглые абы мели на войтовскую службу по две волоки вольных от всих потяглей и податков». Ці рекомендації також у подальшому часто реалізовувалися на практиці. В 1557 р. в грамоті Сигізмунда II Августа писалося про вїйта «подданого Клима Медведя», якому «на войтовство назначили две волоки земли пустых в селе Ягоднику» і наказувалося «иж бы есы с tych двох волок на войтовство ему назначоных жадного плату в него не брати и до повинностей никоторых не привертати... а он мает и повинен у всех делех уряду его належачих слушно и порядно заховиватися [належно виконувати свої повноваження. – А. Г.].» Якщо сільський староста брав більше землі, ніж йому належало «на войтовство», то за кожен понаднормовий наділ він мав разом з іншими селянами відбувати належні повинності [6; 9, С. 73, 90; 13, С. 80, 84, 98, 100; 20, С. 21, 25-26, 39;]. В тих випадках, коли вїйт таємно користувався надлишком землі або здавав такий наділ підданам, його карали смертю: «а естли бы вoit волоку пустую кому нанял, албо от уряду нанятую перед ревизором утаил, тогда за то скарати его, яко злодея, горлом» [9, С. 74].

Крім привілейованого володіння двома волоками землі, вїйти також утримували на свою користь, як правило, «з чиншу грош шостый» або «третий грош», а також певну частину натурального оброку [15, С. 99; 16, С. 122, 143, 253, 276; 17, С. 352]. В цілому ж вїйти володіли таким наділом землі і утримували на свою користь ту частину місцевих податків, які їм надавалися князівським привілеєм на вїйтівство або за традицією / звичаєвим правом у вказаному вїйтівстві. В 1560-і рр. в Галичині згадувалися вїйти, які «вины» брали з «сільських людей водле прав своих» [16, С. 203; 17, С. 289-290].

Важливо зазначити, що інститут вїйтівства, який передбачав звільнення місцевих вїтїв від податків за користування певним наділом землі, документально зафіксований, починаючи із середини XVI ст., переважно на тих українських землях, де проводилася волочна поміра. Вїйти займали проміжне місце між громадською адміністрацією та урядом гродським, оскільки «Уставою» 1557 р. передбачалося вже утворення вїйтівств як фактично нових адміністративно-територіальних осередків. До складу таких одиниць могло входити кілька сіл. Як було записано в «Уставі» 1557 р.: «У войтовство каждому мает быти придано волок сто, албо больш, водле прилеглости, хотя два и три села и больш злучити». На практиці адміністрація й ревізори та мірники дотримувалася таких вказівок. Зокрема, на Волині згідно з люстрацією Кременця 1563 р. у 13 селах із загальною кількістю волок 623 було створено 5 вїйтівств, тобто в середньому на одного вїйта припадало близько 125 волок. Згодом пізніші поправки збільшували розміри вїйтівств до 300—400 волок. У тих випадках, коли окремі села входили до складу вїйтівств, у них зберігалася попередня самоврядна громадська адміністрація. Тільки тепер керівники менших сільських громад вже підпорядковувались уряду вїйта, який часто мешкав у одному із сіл вїйтівства. Тому документи другої половини XVI ст. часто фіксують наявність в одному селі поряд з вїйтами також тівунів, отаманів і десятників. Часто центрами вїйтівств виступали найбільші села такої територіальної округи. Кілька впорядкованих сусідніх вїйтівств створювали більші адміністративно-територіальні одиниці – волості. Центрами останніх ставали містечка / міста або ж шляхетські садиби та фільварки [9, С. 74, 90; 13, С. 75-100; 16, С. 116, 143].

На загальних зборах громади вїйти виконували роль урядників, яких раніше направляли з уряду на копу. Тепер же «Устава» передбачала, що у тих випадках, коли «подданный один другому межу переореть и сказить ино врьаднику на копу не ездити и проезду не брати, але вoit межу направить и возметь на том хто ее сказить на врьад 12 грошей». Така практика, з одного боку, полегшувала матеріальне становище селян, бо вони звільнялися від сплати «проездного», а з іншого, розширювала повноваження вїйта. «Устава» забороняла вїйтам самочинно судити підданих та збирати понаднормові податки під страхом великого штрафу: «Войтове по селам судов жадных судити, поклонов [дарунків / піднесень. – А. Г.] вымагати и вымыслов [нововведень і понаднормових виплат. – А. Г.] над подданными чинити не мают, под виною [під страхом грошового покарання. – А. Г.] до скарбу нашего рублем грошей» [9, С. 74].

У цілому ж функції і повноваження уряду вїйта, кодифіковані «Уставою» 1557 р. являли собою синтез реального становища сільських старост на середину XVI ст. і прагнень верховної державної влади ВКЛ до повного підпорядкування собі внутрішнього життя громад. «Устава» юридично оформила процеси переростання частини громадської адміністрації в нижчу ланку державного апарату (уряд вїйтівств), компетенції ж іншої її частини (отамани, тівуни, десятники) обмежувалися вузькими рамками внутрішніх відносин та самоврядування у громаді. Нагадаємо, що це в основному стосувалося тієї частини українських земель, на яких проводилася волочна поміра. В інших регіонах, які не потрапили під поміру, інститути отаманів, вїтїв, десятників, зберегли своє помітне попереднє значення і мали значно ширше коло повноважень.

Обмежити владу сільських старост у селах України, що підпадали під дію «Устави» 1557 р., покликані були також уряди лавників: «Лавники в селах по два и по три, альбо и больш, подле великости села мають быти

становлены». Передбачалося, що претенденти на цю посаду мають бути «люди неподозреные, веры годные, которых повинность [повноваження. – А. Г.] шкод межи подданных в испасех и в иных речех огледати». Лавники являли собою інститут місцевого управління, який теж уже залежав від уряду гродського, ним обирався, захищався і перед урядом звітувався. Так, за «безчестье [зневагу, нешанобливе ставлення, перешкодження в його діяльності. – А. Г.]» лавника передбачався штраф «рубль грошей». За виконання своїх повноважень (це були в основному різноманітні освідчення) лавники брали певну суму грошей: «А за працу лавнику оглядного [за огляд місця злочину або вчиненої шкоди та визначення її розмірів. – А. Г.] от шкоды грош». На відміну від вїта, лавники не звільнялися від податків за користування землею. Проте за неправдиві або підтасовані на користь однієї із сторін свідчення лавника могли суворо покарати: «А посветчить ли несправедливое, ино карати его за слушным доводом [неспростовними / доведеними доказами. – А. Г.], яко кривоприсяжца, горлом [на смерть. – А. Г.]» [9, С. 74].

Зростання залежності керівництва громад від великокнязівських урядів на місцях та пільгове користування землею призводило до поглиблення економічної нерівності в громаді, а згодом і до соціального відокремлення представників сільської адміністрації. Це яскраво простежується в еволюції вїтківського управління. В другій половині XVI ст. вїти дедалі більше користувалися понаднормовими ділянками (за останні на відміну від пільгового наділу слід було сплачувати належні податки), займалися промислами, що свідчило про зростання економічної могутності їхнього господарства. Згодом стає помітною тенденція не лише до поглиблення майнової нерівності, а й до соціального розшарування членів громади і їхніх очільників. [15, С. 71, 100, 247; 16, С. 259; 17, С. 57, 108].

Отже, в ході проведення аграрної реформи певною мірою змінювалося становище сільської адміністрації українських земель. Починаючи із середини XVI ст., документи фіксують на чолі багатьох реформованих сіл вїтів, призначених згідно з «Уставою» 1557 р. великокнязівськими ревізорами при формальній згоді місцевих громад. Реформою запроваджувалися вїтківства, які включали кілька сусідніх сільських громад. Вїти в таких випадках займали проміжне становище між керівництвом окремих громад (отамани, тівуни, старці, десятники) та урядом гродським. «Уставою» чітко регламентувалися права та обов'язки вїтківсько-лавничих урядів і дозволялося вїтам користуватися певним наділом землі (1-2 волоки) без сплати податків. Загалом же інститут вїтківства дедалі більше набував дуалістичного характеру. З одного боку, вїти, як і до реформи, відстоювали інтереси своєї громади, а з іншого, поступово перетворювалися на посадових осіб великокнязівського адміністративного апарату, його найнижчу ланку.

Джерела та література

1. ЦДАУК. – Ф.25. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 224 – 224 зв.
2. ЦДАУК. – Ф.256. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 43.
3. РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Спр. 33. – Арк. 134зв.—135.
4. РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Спр. 41. – Арк. 415 зв. – 416.
5. РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Спр. 48. – Арк. 81 зв.
6. РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Спр. 51. – Арк. 204 зв.
7. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1846. – Т. 1: 1340 – 1560.
8. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1848. – Т. 2: 1506 – 1544.
9. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1848. – Т. 3: 1544 – 1587.
10. Архив ЮЗР. – К., 1876. – Ч.6. – Т.1. – Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в Юго-Западной России в XVI – XVIII ст. (1498 – 1795 гг.) / Под ред. К. Е. Козловского. – 775 с.
11. Архив ЮЗР. – К., 1876. – Ч.6. – Т. 1. – (Приложение) Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в Юго-Западной России в XVI – XVIII ст. / 1498 – 1795 гг. / Под ред. К. Е. Козловского и И. П. Новицкого. – 793 с.
12. Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч.7. – Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России (1386 – 1700 гг.) / Под ред. В. Б. Антоновича; Введение М. Ф. Владимирского-Буданова. – 744 с.
13. Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч.7. – Т. 2. Акты о заселении Юго-Западной России (1471 – 1668 гг.) / Под ред. М. Ф. Владимирского-Буданова. – 859 с.
14. Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М., 1980. – Т.35.
15. Жерела до історії України-Руси. – Т.1. – Описи королівщин в землях руських XVI віку. Люстрації земель Галицької і Перемиської / Під ред. М.Грушевського. Львів, 1895. – 402 с.
16. Жерела до історії України-Руси. – Т.2. – Описи королівщин в землях руських XVI віку. Люстрації земель Перемиської й Сяноцької / Під ред. М.Грушевського. Львів, 1897. – 370 с.
17. Жерела до історії України-Руси. – Т.3. – Описи королівщин в землях руських XVI віку. Люстрації земель Холмської, Белзької й Львівської / Під ред. М.Грушевського. Львів, 1900. – 496 с.
18. Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М., 1980. – Т.35. – С.66, 74;
19. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве // Акты о копных и панских судах. – К., 1897. – Т. 1.
20. Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т.3.
21. Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1859. – Т.4.
22. Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею. – СПб., 1905. – Т.20. – 1120 с.

23. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – T. 2. – Lwów, 1870. – 295 c.
24. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – T. 6. – Lwów, 1876. – 307 c.
25. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – T. 7. – Lwów, 1878. – 335 c.
26. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – T. 11. – Lwów, 1886. – 595 c.
27. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – T. I: 1366–1506 / Pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego. – Lwów, 1887. – 231 s.
28. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. 2. 1284 - 1506. Lwów, 1888.
29. Гурбик А. Основні причини й поетапність запровадження аграрної реформи на українських та білоруських землях Великого князівства Литовського у XVI ст. // Україна і Велике князівство Литовське в XIV-XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі / III Міжнародна наукова конференція (16-19 жовтня 2013 р., м. Кам'янець-Подільський). – К., 2013. – С. 31-34.
30. Гурбик А. Основні етапи впровадження та соціально-економічні наслідки аграрної реформи на українських та білоруських землях у XVI ст. // Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст.: фактор реформ / Ред. кол.: В. Смолій (гол. ред.), В. Голубев (заст. гол. ред.), А. Гурбик (заст. гол. ред.), А. Блануца (відп. секр.). – К., 2016. – С. 45-84.
31. Гурбик А.О. Про внутрішню структуру сільської общини на Правобережній Україні // Молодь і актуальні проблеми історичної науки. – К., 1990. – С.19-21.
32. Гурбик А. О. Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV-XVI ст. // Середньовічна Україна. – 36. наук. праць. – Вип. 2. – К., 1997. – С. 48-70.
33. Иванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – К., 1863. – 76 с.
34. Инкин В.Ф. Волость (краина) и вече (сбор) на Галичине в XVI-XVIII вв. // ЕАИВЕ. – Рига, 1977. – С.72-76.
35. Улашчык М. Валочная памера // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 1. – С. 49-53.
36. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1928. – Вип.4. – 714 с.

УДК 94(477.53-21) “16”

Дмитро Вирський

МОНАСТИРСЬКІ МАЄТНОСТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА МІСЦЕВЕ УПРАВЛІННЯ ТА САМОВРЯДУВАННЯ НА КРЕМЕНЧУЧЧИНІ ПІСЛЯ КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Стаття присвячена історії монастирських маєтностей на Кременчуччині після Козацької революції середини XVII ст. Для виконання роботи залучено чимало неопублікованих архівних джерел (в т. ч. універсал гетьмана Богдана Хмельницького від 11 березня 1649 р.). Основним об'єктом аналізу виступає маловивчений в українській історіографії Пивський (Пивогірський, Пивогородиський) Миколаївський монастир – структурний підрозділ славнозвісного Київського Пустинного Микільського монастиря.

Ключові слова: Козацька революція середини XVII ст., Кременчук і околиця, монастирські маєтності, Пивський монастир.

Статья посвящена истории монастырских имений на Кременчуччине после Казацкой революции середины XVII в. Для выполнения работы привлечено немало неопубликованных архивных источников (в т. ч. универсал гетмана Богдана Хмельницкого от 11 марта 1649 г.). Основным объектом анализа выступает малоизученный в украинской историографии Пивский (Пивогорский, Пивогородиский) Николаевский монастырь – структурное подразделение знаменитого Киевского Пустынного Никольского монастыря.

Ключевые слова: Казацкая революция середины XVII в., Кременчуг и околица, монастырские имения, Пивский монастырь.

This paper is devoted to the history of the monastic possessions in Kremenchuk region after Cossack revolution mid XVII. The study uses a lot of unpublished archival sources (including edict of the Hetman Bohdan Khmelnytskii on March 11, 1649). The main object of analysis is poorly known in Ukrainian history Pivskii (Pivohirskii, Pivohorodiskii) monastery – a structural unit of the famous Kiev Nicholas monastery.

This paper is devoted to the history of the monastic possessions in Kremenchuk region after Cossack revolution mid XVII. (this paper is part of the more comprehensive authors project for the study of early modern Kremenchuk region). The study uses a lot of unpublished archival sources (including edict of the Hetman Bohdan Khmelnytskii on March 11, 1649). The main object of analysis is poorly known in Ukrainian history Pivskii (Pivohirskii, Pivohorodiskii) monastery (located on a hill Pyvya near the modern town Gradyz'k Globinskii district Poltava region) – a structural unit of the famous Kiev Nicholas monastery. Researched land grants of the Cossack hetmans monastery (from 1649 to the end of the XVII century) and monastic mansion effect on the lives of the whole Cossack Ukraine and local society of the Kremenchuk region. Also